מדוע נארזת החולצה לפני היגון: על פן מרכזי ביחסים שבין פואטיקה לקוגניציה

ישעיהו שן

אוניברסיטת תל-אביב*

* This research was supported by THE ISRAEL SCIENCE FOUNDATION administered by THE ISRAEL ACADEMY OF SCIENCES AND HUMANITIES, no. 939/02 and 878/05

ABSTRACT

The paper introduces a novel cognitive theory – the cognitive constraints theory – whose goal is to account for certain structural universal regularities found various figurative types (e.g., metaphor, simile, synaesthesia, oxymoron, zeugma) in poetic discourse. In particular this theory addresses the question: what is the relation between stylistic properties of figurative expressions that appear in poetic discourse on the one hand, and the cognitive principles and processes involved in understanding them, on the other? Unlike previous approaches that have emphasized the fact that poetic structures interfere with cognitive processes, the present theory highlights the conformity of poetic structures to normal cognitive processes and constraints.

The cognitive constraints theory is illustrated by detailed analysis of a figure of speech called zeugma (e.g. “He packed his shirt and sorrow”). This figure is assumed to constitute an ad hoc category (e.g., "things one packs") in which one of its members ('shirt') is more prototypical than the other ('sorrow'). I claim that poetic discourse, across languages and periods, exhibits a universal preference for the "more prototypical first” structure (e.g., “He packed his shirt and sorrow”) rather than the inverse (“He packed his sorrow and shirt”). This claim is supported by a large-scale field analysis of several poetic corpora. I then introduce a series of experiments supporting the predictions that the more frequently used structure in poetic discourse is cognitively conforms to cognitive processes, and represents a more basic and simpler than the reverse one. These findings are taken to support the cognitive constraints theory.

פואטיקה קוגניטיבית: על היחסים שבין פואטיקה וקוגניציה

כללית, הפואטיקה, או תורת הטקסט הפואטי (=הטקסט הספרותי), עוסקת בתיאור ובהסבר לסדירויות שונות המאפיינות מבנים המופיעים בטקסטים פואטיים. הפואטיקה הקוגניטיבית, כענף של הפואטיקה, עוסקת ביחס שבין עקרונות קוגניטיביים למבנים פואטיים, ולתהליכי העיבוד וההבנה שלהם. תחום מחקר זה, התפתח בעשרים-שלושים השנים האחרונות על רקע ההתפתחויות שחלו בתחומי המדעים הקוגניטיביים (ראה סטוקוול (Stockwell 2002) צור (Tsur 1992), שן, (Shen 1997a; 2002)), והוא משיק לתחומים כמו' המחקר האמפירי של הספרות, הבלשנות הקוגניטיבית, חקר השיח, ותחומים נוספים שעסקו באופנים שונים בשאלות הנוגעות לקשר שבין מבנים פואטיים ותהליכים קוגניטיביים.
כללית, בוחנת הפואטיקה הקוגניטיבית את הקשר שבין תהליכים ועקרונות קוגניטיביים לבין מבנים פואטיים ותהליכי הייצור וההבנה שלהם. בחינה זו מבוססת על יישום מסגרות חשיבה תיאורטיות ושיטות מחקר שפותחו במדעים הקוגניטיביים לחקר הטקסט הפואטי.
מטרת המאמר הנוכחי היא להבליט היבט אחד שנוגע ליחסים שבין מבנים פואטיים לעקרונות קוגניטיביים, היבט ממנו התעלמו מרבית התיאוריות בתחום זה, ולהדגימו בקצרה על בסיס התבוננות במבנה פיגורטיבי ספציפי – הזאוגמה. לפני שנעבור לדיון מפורט בזאוגמה, נפתח במספר הבחנות לצורך קונטקסטואליזציה של הגירסה המוצעת במאמר זה של הפואטיקה הקוגניטיבית.
כללית, עוסקת כאמור הפואטיקה הקוגניטיבית ביחס שבין מבנים פואטיים לבין עקרונות קוגניטיביים. מובן שהמושג 'מבנים פואטיים' הוא מושג רחב הכולל מיגוון רחב של תופעות מסוגים שונים, השייכים לרמות דיון שונות. במסגרת זאת בכוונתי להתמקד בתופעה מתחום **הלשון הפיגורטיבית** (Figurative language), כלומר לשון העושה שימוש בפיגורות לשוניות שונות כמו מטפורה, דימוי, ואוקסימורון.

ניתן בעצם להבחין בשלוש עמדות בסיסיות ביחס לשאלת היחסים שבין מבנים פואטיים לעקרונות קוגניטיביים:

1. מבנים פואטיים מפירים עקרונות קוגניטיביים לצורך יצירת אפקטים מיוחדים לטקסט הפואטי.

עמדה זו, שהיא עמדה מסורתית רבת שנים, מקובלת בחוגים נרחבים של תורת הספרות, זכתה לבולטות מיוחדת בעבודותיהם של הפורמליסטים הרוסיים ובאסכולת פראג (למשל מוקז'ובסקי (Mukarovsky 1970), שקלובסקי (Shklovsky 1965), בביקורת החדשה, ועוד. על פי עמדה זו המבנים הלשוניים בהם עושה שימוש הלשון הפואטית מאופיינת בכך שהיא לשון מסובכת יחסית לעיבוד, מעכבת את תהליך הקריאה וכו'; זאת כיון שהיא מפרה כללים או עקרונות של השפה הלא פואטית (ראה ואן פיר (Van Peer 1986), מיאל וקוייקן (Miall & Kuiken 1994a, b), הנאור (Hanaur 1998)).
ההנחה הכללית במסגרת זאת היא שהפונקציה המרכזית של הלשון הפואטית היא ליצור דיאוטומטיזציה של תהליך הקריאה של הטקסט; דאוטומטיזציה כזאת, המבוססת על שיבוש תהליכי הקריאה הרגילים,

יכולה להיווצר על ידי פגיעה בעקרונות קוגניטיביים סטנדרטיים של קליטה (ראה ואן פיר (Van Peer 1986), צור (Tsur 1992)). במסגרת זאת למשל, מפתח ראובן צור במספר עבודות חשובות (צור (Tsur 1992)), נסיון לתאר את האפן בו מפירה הלשון הפואטית עקרונות או תהליכים קוגניטיביים במטרה להשיג את מה שצור קורא בשם "האפקט הנתפס" שהוא האפקט המיוחד ליצירות ספרות.

2. העמדה השניה מניחה שמבנים פואטיים דורשים עקרונות עיבוד מובחנים וספציפיים לטקסט הפואטי. למעשה עמדה זו אינה מוציאה בהכרח את העמדה הקודמת אלא רק מבליטה אספקט אחר של היחס בין עקרונות קוגניטיביים למבנים פואטיים. בעוד שהדגש של העמדה הקודמת הוא על הפגיעה בעקרונות קוגניטיביים סטנדרטיים, מבלי להתחייב בהכרח לעקרונות האלטרנטיביים הנדרשים על ידי קורא הטקסט, הרי שהעמדה הנוכחית מבליטה את העקרונות הקוגניטיביים המיוחדים שאמורים לפעול בתהליכי ההבנה של הטקסט הפואטי.
נציגים בולטים של עמדה זו הם למשל קאלר (Culler 1976), וכן שמידט (Shmidt 1982), ואחרים, המשתייכים לקבוצת המחקר הקרוייה "המחקר האמפירי של הספרות", המניחים תיהלוך קוגניטיבי מיוחד לטקסט הפואטי על פי עקרונות כמו - חיפוש אחר קריאה רב משמעית ,האיסטרטגיה של ה - Polyvalence reading וכו'. על פי תפישה זו, הקורא, שמזהה את הטקסט שלפניו כטקסט פואטי ('ספרותי'), אמור לשלוף ממאגר הידע שלו את האיסטרטגיות המיוחדות האלה ולהפעילן בתהליך ההבנה (סטין (Steen 1994), מיאל וקוייקן (Miall & Kuiken 1994a, b), זוואן (Zwaan 1993)).

3. העמדה השלישית מניחה שמבנים פואטיים עושים שימוש בעקרונות קוגניטיביים "סטנדרטיים" לצורך יצירת אפקטים מיוחדים לטקסט הפואטי. גם תפישה זו, כשתי קודמותיה, מניחה שלטקסטים פואטיים יש אפקטים מיוחדים להם. אלא, שבהבדל מהתפישות הקודמות, התפישה הנוכחית מניחה שאפקטים אלה מושגים לא על ידי הפרה או החלפה של עקרונות קוגניטיביים סטנדרטיים, אלא דווקא על ידי השימוש בעקרונות כאלה, שתוצאתם היא השגתם של האפקטים אותם מעוניין מחבר הטקסט להשיג. דוגמה אופיינית לעמדה כזאת היא עמדתו של פרי (Perry 1979), המתאר את האפן בו מנצל הטקסט את 'אפקט הראשונות', לפיו הקורא נוטה להיצמד להיפותיזות שהוא בונה על סמך האינפורמציה הראשונית בה הוא נתקל גם אם בהמשך מופיעה אינפורמציה סותרת (כדי להדחיק משמעויות מסויימות, לבנות משמעויות אלטרנטיביות וכו'. שימוש כזה נעשה לא רק במבנים סיפוריים רחבים אלא גם ברמות לשוניות לוקליות יותר (דוגמת תופעת 'הגלישה' בשירה (ראה גולומב (Golomb 1979)).

עמדת האילוצים הקוגניטיביים

א. הקדמה

למרות שאין ספק שיחסים אלה בין העקרונות הקוגניטיביים למבנים הפואטיים יכולים להסביר חלק ניכר מן התופעות המתגלות במבנה ובתהליכי ההבנה של אספקטים שונים של הטקסט הפואטי, הרי שקיימות סדירויות מסויימות בטקסט הפואטי, שלא ניתן להסבירן, אלא אם נניח **סוג רביעי** של יחס בין העקרונות הקוגניטיביים למבנים הפואטיים, דהיינו - **יחס של התאמה**. במקרים אלה, כך אטען, הסדירויות שצויינו אינן מפירות עקרונות קוגניטיביים כלשהם, כשם שאינן עושות בהם שימוש מניפולטיבי, אלא שהן דווקא מצייתות לעקרונות קוגניטיביים כלליים החלים גם על שימושים לא פואטיים במבנים בהם מדובר. **הטענה היא, אם כן, שקיימים היבטים מבניים בטקסט הפואטי שניתן להסבירם לא כהפרה או שימוש מניפולטיבי בעקרונות קוגניטיביים, אלא דווקא כציות לעקרונות כאלה הנגזרים כאמור ממבנה ה mind-ואחראיים על הייצור וההבנה של מבנים אלה.**

ההנחה על פי תפישה כזאת של היחסים שבין מבנים פואטיים לעקרונות קוגניטיביים, היא שמבנים לשוניים המופיעים בטקסטים פואטיים, הם מבנים הכפופים למערכות שונות של אילוצים, כמו למשל אילוצים הנובעים מהמסורת הפואטית אליה שייך היוצר הכותב את הטקסט, מנורמות תקופתיות של כתיבה, מאילוצים הנובעים מהטקסט הספציפי בו מופיע מבנה פואטי מסויים וכו'.

אלא שאילוצים אלה הם אילוצים ספציפיים ותלויי הקשר. מעבר לאלה, אני מניח את קיומם של עקרונות קוגניטיביים המהווים בעצם אילוצים קוגניטיביים (על המבנים האפשריים בטקסט) שהם אילוצים כלליים במהותם ואינם תלויי קונטקסט ספציפי. מכאן ואילך אתייחס לאותם עקרונות קוגניטיביים להם מצייתים מבנים פואטים כאילוצים קוגניטיביים המוטלים על השימוש במבנים אלה.

ב. הפונקציה של האילוצים הקוגניטיביים: הלשון הפואטית כנקודת צומת בין יצירתיות ומובנות

מהו, על פי התפישה המוצעת כאן, ההסבר לקיומם של האילוצים הקוגניטיביים להם מצייתים אפילו השימושים הפואטיים היצירתיים בשפה? נתבונן בשלושת הביטויים הפיגורטיביים הבאים (אליהם נשוב מאוחר יותר):

"ארזתי את חולצותי ואת יגוני",

"קילפנו את הטפיטים ואת הזכרונות"

"במיטתו הרכה גמע הילד חלב ונשיקות"

הדבר המעניין בדוגמאות אלה הוא שמצד אחד הם מהווים שימושים יצירתיים וחדשניים בשפה, ומאידך, ולמרות שימוש יצירתי זה, הם מובנים בקלות יחסית (לפחות ברמת הבנה שטחית).

היצירתיות המתגלה בשימושים אלה, מתבטאת לא רק בעצם השימוש במבנה לשוני פיגורטיבי, אלא בעיקר במאפיינים התכניים של כל אחת מפיגורות אלה. בכל אחת מפיגורות אלה מתקיימת 'העברה' או

'מיפוי' בין שני תחומים מושגיים רחוקים ביותר האחד מרעהו. כך למשל, המרחק הקונצפטואלי שבין המושג המוחשי "חולצה" לבין המושג הרגשי "יגון", או בין "טפיטים" ו"זכרונות", או בין "חלב ונשיקות", גורמת להסמכתם יחד בצירוף לשוני אחד להיונת צירוף חדשני ויצירתי ביותר. למרות זאת, ברור לגמרי כי דוגמאות אלה אינן דוגמאות מסובכות במיוחד להבנה, כפי שגם עולה מתגובות קוראים שאספתי.

ייתכן כמובן, שהשירים בהם מופיעים ביטויים אלה מספקים הקשר רחב יותר שיכול, לעתים, להפוך דוגמאות אלה למסובכות יותר להבנה בגלל הצורך ליצור אינטגרציה בינם לבין הקשר רחב זה, ולכך איני מתייחס כאן. הדבר עליו אני מצביע הוא שקוראים (ובכלל זה קוראים לא מיומנים) יכולים בקלות יחסית (יחסית למה שניתן היה לצפות לו לאור חלק מן העמדות שהוצגו קודם לכן), להציע פירוש לצירופים אלה. ההומוגניות שמאפיינת תגובות כאלה של קוראים (כפי שעולה ממחקרים שונים – למשל שן וכהן (Shen & Cohen 1997) מצביעה גם היא על כך שמבנים כאלה הם קלים יחסית להבנה.

מובן גם, שקורא ספרותי מיומן, כמו גם אדם שעיתותיו בידו, יוכל להעניק פירוש "עמוק" או "מתוחכם" במיוחד לכל אחד מצירופים אלה, פירוש שלא כל ניבדק בניסוי שיתבקש להציע פירוש כזה יעלה בדעתו. אלא שכאשר אנו עוסקים ברמת ההבנה המיידית של כל אחד מהצירופים שלעיל, טענתי היא שכל אחד מאלה יוצר לפחות רושם ראשוני של צירוף שניתן להעניק לו פירוש בקלות יחסית, ומתוך הסכמה רחבה בין ניבדקים שונים, ללא קשר לרקע הקודם שלהם. כמובן שמן הראוי לבחון הנחה זו באפן אמפירי מדוקדק יותר מכפי שהדבר נעשה במסגרת זאת (ראה שן (Shen 2002)).

הנחתי הכללית, אותה פיתחתי בהקשרים קודמים (שן (Shen 1997a, 2002)), היא שדווקא בגלל המורכבות והיצירתיות המאפיינים את השימושים הפיגורטיביים בשירה, הכרחי להבטיח את המובנות של מבנים פיגורטיביים אלה. מה שמבטיח רמה כזאת של מובנות הוא העמידה של מבנים אלה באילוצים קוגניטיביים.

ג. אילוצים קוגניטיביים מכתיבים סלקציה בין אופציות מבניות

מן ההנחה הכללית לפיה מבנים פואטיים מצייתים לאילוצים קוגניטיביים הפועלים עליהם, נובע שמבנים אלה ינהגו על פי חוקיות מסויימת שתתאים עצמה לאילוצים הקוגניטיביים בהם מדובר. מטרתו של המחקר עליו אדווח לעיל, היא לתאר את החוקיות המאפיינת את המבנים הפואטיים ולהסביר כיצד היא נגזרת מן האילוצים הקוגניטיביים בהם מדובר.

מבחינה מיתודולוגית תיאור החוקיות בה מדובר יתבסס על 'המימוש הסלקטיבי' של אחת או יותר מבין קבוצה גדולה יותר של אופציות מבניות. במלים אחרות, ננסה לתאר חוקיות זאת ביחס לשאלה: מהן האופציות העקרוניות העומדות לרשות הלשון הפואטית (ביחס למבנה ספציפי נתון) - ואילו מתוכן ממומשות.

ההנחה המסתתרת מאחורי מיתודולוגיה כזאת היא שקבוצת המבנים הפואטיים המתגלים בשירה, באפן כללי, אינה מייצגת את כל המבנים הלשוניים האפשריים. יוצא איפוא שביחס לכל מבנה פואטי ניתן להבחין בין מספר מבנים אפשריים שהוא יכול לבחור בהם בפוטנציה. ניסוח החוקיות פירושו ניסוח

ההגבלות על המבנים הנבחרים בפועל מתוך המבנים האפשריים. מגבלות אלה, להן אמורים טקסטים פואטיים לציית, קובעות שמבנים מסויימים יופיעו רק בשכיחות נמוכה ביותר (אם בכלל) בקורפוסים פואטיים שונים, ואפילו בקורפוסים אוונגרדיסטיים.
ההסבר לחוקיות זאת הוא שברקע השימוש במבנים פואטיים עומדים עקרונות קוגניטיביים נוקשים המגבילים את טווח השימושים היצירתיים, על ידי כך שהם קובעים את טווח המבנים בהם ייעשה שימוש בלשון הפואטית, ויוצרים הגבלות על טווח זה, כלומר, קובעים שימוש סלקטיבי במבנים אלה.

כלומר, מה שמאפיין את המחקר הנוכחי, הוא הנסיון להסביר את הסדירות של אותם מבנים פואטיים שאתאר, סדירות, החורגת מגבולות קונטקסט ספציפי כלשהו (הטקסט המסויים, הפואטיקה המסויימת, ההקשר התרבותי המסויים, וכו'), על ידי ההנחה שקיימים אילוצים קוגניטיביים המוטלים על המבנים הפואטיים האלה, והם שמכתיבים את הסדירות שעליה מדובר.
ההבדל המרכזי בין הסבר כזה להסברים אלטרנטיביים לסדירות במבנים הפואטיים, הוא בתכן ההסבר (אילוצים אלה רגישים למבנה המערכת הקוגניטיבית שלנו, ולעקרונות ארגון הידע במאגר הקונצפטואלי שלנו), ובטוטליות שלו: מרבית ההסברים האלטרנטיביים המניחים אילוצים שאינם קוגניטיביים (אילוצים הנגזרים מנורמות סגנוניות, שייכות לאסכולה פואטית כזאת או אחרת, אילוצים הנגזרים ממבנה הטקסט הספציפי וכו'), הם מראש בעלי חלות ספציפית ותלויית קונטקסט, בעוד שהאילוצים הקוגיניטיביים הם כלליים מספיק כדי לחול מעבר לקונטקסט.
חשוב להדגיש שאילוצים אלה הנגזרים מאפן ארגון הידע המושגי, ומעקרונות הארגון של מבנה זה, מכתיבים בחירה במבנים מסויימים ולא אחרים שכן מהם נובע שמבנים מסויימים הם 'טבעיים' או 'בסיסיים' יותר מאחרים, ומשום כך הם נבחרים. מעבר לכך, סביר להניח שחוקיות זאת חלה על אותם היבטים של המבנים הפואטיים המתגלים גם ביחס למבנים המקבילים להם בהקשר הלא פואטי.

בחלק הבא אדגים את הטיעון הכללי שהעליתי על מבנה פואטי אחד – הזאוגמה. עם זאת, יש לראות טיעון זה באפן כללי יותר, כטיעון המדגים מיתודולוגיית טיפול עקרונית במבנים פיגורטיביים פואטיים (ראה שן (Shen 1997a; 2002)).

הזאוגמה

האופציות המבניות

הפיגורה באמצעותה נדגים את הטיעון הכולל היא הזאוגמה (Zeugma). זאוגמה היא פיגורה לשונית "שבה מילה עומדת באותו יחס, ביחס לשני מונחים אחרים, אך עם משמעות שונה. על פי רוב פועל שולט בשני אוביקטים. לדוגמה: *'היא תפסה מטוס ובעל'*" (קדון (Cuddon 1977)). דוגמאות אחרות לזאוגמה:

"ארזתי את חולצותי ואת יגוני",

"קילפנו את הטפיטים ואת הזכרונות"

"סומקים כתמי כלניות וכאב"

"במיטתו הרכה גמע הילד חלב ונשיקות"

"היא חצתה את הכביש ואת אהבתה".

במסגרת זאת נתמקד בזאוגמה המופיעה בטקסטים פואטיים (אם כי ההכללות שנציע תופשות להערכתי גם ביחס לזאוגמה בשימושיה הלא פואטיים). השאלה המרכזית ביחס למבנה של הזאוגמה, נוגעת לסדר הופעת המונחים הנשלטים (למשל "חולצה" ו"יגון" במקרה של "ארזתי את חולצותי ואת יגוני"):
האם מעבר לקונטקסט ספציפי של שימוש בזאוגמה (למשל במסגרת של השיר הספציפי, המשורר הספציפי, התקופה וכו') קיימת איזושהי סדירות קבועה ביחס לסדר הופעת המונחים האלה, או שמא הסדר הוא תלוי קונטקסט?

למרות העובדה שמבנה הזאוגמה משך את תשומת ליבם של חוקרי ספרות שונים (לדוגמה, ערפלי (Arpali 1977), שגם סוקר קבוצה של מחקרים שונים בנושא), לא טופלה שאלה זו באופן שיטתי. למעשה לא נחקרה שאלה זו באופן שיטתי אפילו ביחס למשוררים ספציפיים, ובודאי שלא מעבר למשוררים. מרבית המחקרים ראו בזאוגמה תופעה כללית שאינה מצומצמת לרמת המשפט אלא גם קיימת בצורות שונות ביחידות טקסט רחבות יותר (ראה דיונו של ערפלי בנושא הקטלוג, ערפלי (Arpali 1977)), או שעסקו בשאלות אחרות משאלת סדר האלמנטים בזאוגמה.

הצעד הקריטי בניתוח הנוכחי הוא ההצעה להתייחס לזאוגמה כמגדירה קטגוריה (ליתר דיוק, קטגוריה אד-הוקית). הדבר המאפשר צעד זה הוא הרעיון שפרדיקטים "מטווחים" (כלומר, מגדירים את טווח הארגומנטים עליהם הם חלים), וכך יוצרים "קטגוריה" שהחברים בה הם הארגומנטים עליהם חלים פרדיקטים אלה. לדוגמה: הפרדיקט "ירוק" מטווח (בין מונחים אחרים) את המונח "פרח", ובמובן זה המושג "פרח" יכול להתפס כאחד מכמה חברים אפשריים בקטגוריית "הדברים ירוקים" (ראה קייל (Keil 1981)). בהנתן הנחה זו, ניתן להציע שהפרדיקטים בזאוגמה מגדירים קטגוריה, שחבריה הם הארגומנטים של פרדיקט זה. נתבונן למשל, בזאוגמה "ארזתי את חולצותיי ואת יגוני", המורכב מפרדיקט ("ארזתי") ומארגומנטים שמטווחים ע"י פרדיקט זה ("חולצות" ו"יגון"). בראיה המוצגת, הפרדיקט

"ארז"מגדיר את הקטגוריה האד- הוקית "דברים שמישהו אורז", בעוד הארגומנטים שלה, "חולצות" ו"יגון" מייצגים חברים בקטגוריה זאת.

נשים עוד לב לכך שקטגוריה זו היא "אד-הוקית" ולא "קטגוריה יציבה או ממוסדת". קטגוריה טקסונומית "ממוסדת" היא קטגוריה שהתמסדה, לפחות ביחס לקהיליה לשונית-תרבותית מסויימת. כך למשל, בתרבות שלנו (וייתכן שלא רק בה) המושגים "דרור", "עורב", "נשר" ו"נץ" מקובצים יחד כחברים בקטגוריה הטקסונומית הממוסדת של "ציפורים". דוגמאות אפייניות של קטגוריות ממוסדות הם "כלי תחבורה", "פירות", "בגדים" וכו'. תכונה חשובה של קטגוריות רגילות כאלו, כפי שנטען באופן משכנע במחקר המודרני של קטגוריזציה (למשל רוש [Rosch 1973]), היא שהן בעלות מבנה פרוטוטיפיות, כלומר, מבנה שבו חברים מסויימים נראים בולטים או פרוטוטיפיים יותר מאחרים: "דרור" הוא חבר פרוטוטיפי יותר בקטגוריית הציפורים בהשוואה ל"תרנגול", ו"כסא" פרוטוטיפי יותר בקטגוריית ה"רהיטים" בהשוואה ל"שטיח."

עד כאן באשר לקטגוריות ממוסדות או יציבות. בעשרים השנים האחרונות החלו פסיכולוגים קוגניטיביים להתעניין בקטגוריות פחות יציבות, המכונות כאן (בעקבות ברסלו (Barsalou 1983)) "קטגוריות אד הוקיות". לדוגמה, "דברים שלוקחים לפיקניק" (קטגוריה שחבריה כוללים פריטים כמו "צידנית"), או "דברים לקחת מהבית בזמן שריפה" (שכוללת פריטים כמו "תכשיטים", "מסמכים בעלי ערך" וכדומה) (ראה ברסלו, (Barsalou 1983)). נשים לב, שבעוד שקטגוריות אד- הוקיות שונות מקטגוריות רגילות בהיבטים שונים (כמו ההעדר של "יציבות קונספטואלית" שבד"כ מאפיינת את האחרונות), הרי שבדומה לקטגוריות היציבות, גם האד-הוקיות מבוססות על מבנה של פרוטוטיפיות. לדוגמה, "צידנית" היא חבר פרוטוטיפי יותר בקטגוריית ה"דברים שלוקחים לפיקניק", בהשוואה למשל ל"מחשב נייד" (ראה ברסלו (Barsalou 1983)), למרות שגם האחרון כלול באותה קטגוריה אד-הוקית.

הצגת המושג "קטגוריה אד-הוקית" מאפשר לנו להגדיר מחדש את הזאוגמה, כמבנה לשוני שמכונן קטגוריה אד-הוקית, כפי שהוסבר לעיל. ממילא נוכל להניח שהקטגוריה שבבסיס הזאוגמה היא בעלת מבנה פרוטוטיפיות: לדוגמה, "חולצה" היא חבר יותר פרוטוטיפי בקטגוריית "הדברים שניתן לארוז" בהשוואה ל"יגון" (להרחבה ראה ברסלו (Barsalou 1983); גלקסברג וקיסר (& Glucksberg Keysar 1990); שן (Shen 1992, 1997b)). למרות שגם "יגון" הוא (באפן מטפורי) דבר שניתן "לארוז" אותו.

אנו רואים, איפוא, שבפני הזאוגמה עומדות שתי אופציות מבניות לסדור חברי הקטגוריה: האחת היא זו שבה החבר הפרוטוטיפי מוצג במיקום ראשוני, ולאחריו החבר הלא-פרוטוטיפי; האפשרות השניה היא האפשרות ההפוכה, כלומר, שהחבר הלא-פרוטוטיפי יופיע ראשון, ולאחריו החבר הפרוטוטיפי. (כיון שהגבלתי עצמי מראש למקרים בהם הזאוגמה כולל רק שני חברים, ששונים בפרוטוטיפיות שלהם, שתי האפשרויות הנ"ל הן כל האפשרויות הקיימות במקרים אלה).

השאלה הראשונה שנשאל היא: האם סדר הצגת החברים בסוג זה של "קטגוריות אד הוקיות" הוא חופשי (כלומר שהחבר הפרוטוטיפי נוטה להופיע לפני או אחרי החבר הלא פרוטוטיפי במידה שווה, או שמא הוא מוגבל רק לאחת משתי האופציות המבניות האלה (מעבר להקשר הספציפי)?

כללית, אם מחקר טקסטואלי מקיף (עליו אדווח מיד) יצביע על כך שאין סדר אחד המאפיין באפן שיטתי את כל ההופעות של הזאוגמות בקורפוס המנותח, נוכל להניח שההקשר הספציפי (השיר, המשורר, או התקופה הספציפית וכדומה) ולא איזשהו עקרון כללי, הם שקבעו את הסדר. אם, לעומת זאת, יסתבר, שקיימת העדפה שיטתית של אחד משני הסדרים האפשריים, אפשר יהיה להניח עקרון כללי כזה. כדי לענות על שאלה זו נערכו מספר מחקרי שדה על קורפוס פואטי נרחב.

מאפייני הזאוגמה בטקסטים פואטיים: מחקרי שדה

במחקר קודם (שן (Shen 1998)) הוצגה עבודת שדה מקיפה שניתחה כמה מאות דוגמאות של זאוגמות שנלקחו מכתביהם של מספר משוררים עבריים מודרניים, ומשירתו של אלן גינסברג. מבנים אלה נלקחו מתוך קורפוס של השירה העברית המודרנית, המתפרשת על פני תקופה של שמונים השנים הראשונות של המאה העשרים. כמו במקרים הקודמים, המשוררים שיוצגו משתייכים לתקופות הסטוריות שונות בהתפתחות השירה העברית, תקופות אשר השונות ביניהן מבחינת המאפיינים הפואטיים המיוחסים להן היא גדולה.

כדאי להדגיש שהזאוגמות אינן מופיעים בשכיחות גבוהה בקורפוס שנחקר. מספר משוררים עושים בהם שימוש נרחב בעוד שאחרים משתמשים בהם בכמות קטנה ביותר. כדי למנוע הטייה של הקורפוס שנחקר, נאספו זאוגמות רבים ככל האפשר מחמישה קורפוסים שונים: שלושה מהקורפוסים היו שירים של שלושה משוררים מייצגים של שלוש תקופות גדולות של השירה העברית המודרנית, העושים שימוש נרחב יחסית בזאוגמות: אלתרמן מהתקופה ה"מודרניסטית", עמיחי, מ"דור המדינה", וויזלטיר השייך לדור "שנות השמונים". בנוסף, אספנו זאוגמות שהופיעו בשירתם של 7 משוררים גדולים נוספים ששייכים לתקופות שונות בשירה העברית. כדי לבדוק באיזו מידה ההכללה התופשת לגבי הקורפוס העברי תתאים לקורפוס החורג מן הקורפוס העברי, אספנו גם מספר גדול של זאוגמות משירתו של משורר אמריקאי הידוע בשימושו הנרחב במבנים אלה - אלן גינסבורג.

המימצא המרכזי העולה מתוך ניתוח דוגמאות אלה היה חד-משמעי: הרוב המכריע של הדוגמאות שנותחו (כ83%) התאימו לסדר של ה"פרוטוטיפי ראשון", בעוד שרק 17% התאימו לסדר ההפוך. תבנית זו נשמרת מעבר לחמשת הקורפוסים שנבדקו.

נדגיש כי השונות בין הקורפוסים שנבדקו היתה נמוכה יחסית (לפרטים ראה שן (Shen 1997a)).

מה שעולה מתוצאות אלה, הוא שלמרות שמדגם הזאוגמות היה יחסית קטן, קיימת בתוצאות עדות ברורה לכך שהשימוש הסלקטיבי בזאוגמות פואטיות שהתוצאות משקפות משקף נטיה כללית יותר שמתיחסת לקורפוס גדול יותר מזה שנבדק.

כאמור, תבנית זאת נמצאה במחקרים קודמים שעסקו בזאוגמות פואטיות בשתי שפות, עברית ואנגלית. כדי להרחיב את קורפוס הבדיקה, נערך מחקר נוסף שניתח קורפוס שירי מתוך השירה הרוסית במאות ה-19-20 (מחקר השדה נערך בעזרתה של הגב' ליזה צ'ודנובסקי (ראה שן, בהכנה).

הקורפוס שנבדק בשירה הרוסית כלל מספר משוררים מרכזיים המייצגים תקופות שונות בשירה הרוסית. התקופות שנכללו בקורפוס היו התקופות הבאות:

תקופת פושקין (הכוללת את בני זמנו וממשיכיו): פושקין, בטיושקוב, ברטינסקי, ולרמונטוב.

משוררי המחצית השנייה של המאה 19: פט, טיוטצ'ב, נקרסוב ואננסקי.

משוררי תור הכסף הרוסי (תחילת המאה ה-20– שנות ה-20): בריוסוב, בלוק, גומילב, ומאייקובסקי.

משוררי שנות ה-20 – ה-60), יצאו מהתנועות הספרותיות של "תור הכסף": אחמטובה, מנדלשטם, פסטרנק, וצבטאייבה.

משורר שנות ה-60 (התפרסמו בשנות ה-60), יבטושנקו, רוז'דסטבנסקי, אחמדולינה, וברודסקי.

השונות בין משוררים אלה מתבטאת לא רק בעובדה שהם מייצגים תקופות שונות בהסטוריה של 200 השנים האחרונות בשירה הרוסית, אלא גם בכך שקיימת ביניהם שונות גדולה ביותר בכל הקשור למאפיינים הפואטיים שלהן גדולה ביותר. כך למשל חלק מהמשוררים מייצגים השפעה של שירה רומנטית (למשל לרמונטוב), או שירה ניאו-קלאסית (בטיושקוב וברטינסקי, כמו גם פושקין), שירה סימבוליסטית (למשל אננסקי הנחשב לאחד ממבשרי הסימבוליזם בשירה הרוסית, ובלוק), השירה האקמאיסטית (גומילב), שירה חברתית (מאייקובסקי), וכו'.

סך כל הזאוגמות שנאספו מתוך משוררים אלה (המספרים נעו בין 2 ל-22 זאוגמות למשורר) היו 287. זאוגמות אלה נותחו באפן דומה לניתוח שנערך ביחס לדוגמאות מן הקורפוס בעברית ובאנגלית, במגמה לבחון איזה מבין שני הסדרים האפשריים הוא הסדר השכיח יותר.

המימצאים העולים מתוך מבדק זה תואמות בצורה ברורה לתוצאות שהתקבלו בניתוח הקורפוס של השירה העברית, והדוגמאות שנלקחו מתוך שירה באנגלית. הניתוח הכולל של התוצאות הצביע על כך שיותר דוגמאות התנהגו לפי הניבוי מאלה שעמדו בסתירה לניבוי (172 לעומת 115, בהתאמה). נדגיש, שבניתוח לפי תקופות, יוצא שבכל אחת מן התקופות כמות המקרים שהתנהגו לפי הניבוי היתה גדולה יותר מאלה שעמדו בניגוד לו.בניתוח לפי משוררים הסתבר שמתוך שאצל 14 מתוך 17 משוררים ביחס אליהם התגלה הבדל בכמות השימוש בזאוגמות 'קאנוניות' לעומת זאוגמות 'לא קאנוניות', מרבית הזאוגמות התנהגו לפי הניבוי, בעוד שרק אצל 3 מרבית הדוגמאות התנהגו בניגוד לניבוי.

מימצאים אלה, המצטרפים למימצאים שהתקבלו ביחס לקורפוס העברי והאנגלי, מצביעים על כך שלמעט חריגים מעטים, המבנה השכיח יותר בזאוגמה הפואטית, מעבר להקשר לשוני, גיאוגרפי, הסטורי או הקשר של מאפיינים פואטיים, המבנה השכיח יותר בקורפוסים השיריים שנותחו, הוא המבנה לפיו החבר הפרוטוטיפי נוטה להופיע לפני החבר הלא פרוטוטיפי.

ההסבר הקוגניטיבי

I. הסברים אפשרי

מהו ההסבר לשכיחות הגבוהה יותר של המבנה 'פרוטוט' – לא פרוטוט'?

עקרונית ייתכנו הסברים אפשריים שונים.

I. הסברים קונטקסטואליים.

II. הסברים לשוניים.

III. הסבר פואטי

IV. הסבר קוגניטיבי.

<u>הסברים קונטקסטואליים.</u>

הסברים קונטקסטואליים נפסלים במקרה שלפנינו על הסף, כיון שהשכיחות הגבוהה יותר של המבנה 'פרוט' לא-פרוט'', חורגת מהקשר שימוש ספציפי. כפי שראינו, השונות שבין הקורפוסים הפואטיים שנבדקו היא גדולה למדי: שונות לשונית, גיאוגרפית, הסטורית, שונות במאפיינים פואטיים וכו'. לאור זאת קשה להצביע על גורם קונטקסטואלי אחד המשותף לכל הקורפוסים שנבדקו, ואשר יכול להסביר את השימוש הנפוץ יותר במבנה שצויין.

<u>הסברים לשוניים.</u>

על פי הסבר לשוני אפשרי, שכיחותו הגבוהה של מבנה לשוני כלשהו נגזרת מקיומו של כלל לשוני כלשהו. על פי הסבר כזה המקרים החורגים מן הכלל מפירים אותו, ולכן סביר למצאם בהקשרי שימוש מיוחדים. הסבר זה גם הוא יכול להידחות על הסף, שכן לא ניתן להצביע על כלל לשוני שהמבנה שמבוסס על עקרון 'החבר הפרוט' ראשון', אך אל המבנה ההפוך, מציית לו.

<u>ההסבר הפואטי</u>

ההסבר הפואטי יוצא מתוך ההנחה לפיה מבנים פואטיים מפירים עקרונות קוגניטיביים לצורך יצירת אפקטים מיוחדים לטקסט הפואטי. על פי תפישה זו (כפי שהוסבר קודם לכן) המבנים הלשוניים בהם עושה שימוש הלשון הפואטית,יוצרים עיכוב בתהליך הקליטה, על ידי הפרה של כללים או עקרונות של השפה הלא פואטית.

על פי גירסה רדיקלית במיוחד של תפישה זו, הרי שאם קיימות מספר אופציות מבניות שיכולות לממש מבנה פיגורטיבי נתון (במקרה שלפנינו, המבנה של 'הפרוט' ראשון', והמיפוי ההפוך), המבנה בו ייעשה שימוש נפוץ ושכיח יותר, הוא המבנה המסובך יותר מבחינה קוגניטיבית, כלומר הקשה יותר להבנה, הפחות זכיר, זה שנשפט כטבעי פחות וכו'.

השאלה באיזו מידה זהו הסבר קביל היא שאלה אמפירית. העדויות האמפיריות שנביא מאוחר יותר יבחנו את הניבויים הנגזרים מן ההסבר הפואטי.

<u>ההסבר הקוגניטיבי</u>

טענתי היא שההסבר להעדפה זו הוא שהמבנה המועדף מציית לאילוץ קוגניטיבי הנגזר מעקרון נקודת ההתייחסות הקוגניטיבית. נזכור שבבסיס הניתוח הטקסטואלי עמדה ההנחה שזאוגמה מכוננת סוג של קטגוריה, שחבריה מאורגנים במבנה של פרוטוטיפיות. מעבר לכך, מחקרים שונים (רוש (Rosch 1975; 1978)) מצביעים על כך שחברים פרוטוטיפיים הם נגישים יותר מבחינה פסיכולוגית מחברים לא פרוטוטיפיים. כך למשל כאשר ניבדקים מתבקשים להביא דוגמאות לקטגוריה נתונה (למשל קטגוריית "הצפורים") החברים הפרוטוטיפיים הם הראשונים להיות משוחזרים על ידי הניבדקים, דבר המוסבר על רקע נגישותם הפסיכולוגית הגדולה יחסית. לעובדה זו, כך מסתבר, ישנה השלכה חשובה על המבנה הלשוני של משפטים המציגים את חברי הקטגוריה. כך למשל, מסתבר שמשפטים בהם מוצג שם הקטגוריה ומובאים מספר דוגמאות לחברי הקטגוריה יהיו קלים יותר להבנה וזכירה כאשר החבר הפרוטוטיפי בהם מוצג לפני החבר הלא פרוטוטיפי מאשר כאשר סדר ההצגה הוא הפוך. במחקר שערכו קלי וחבריו (Kelly et al. 1986) הוצגו בפני הניבדקים משפטים דוגמת: "בחנות הפירות קנה הילד תפוז ולימון" או היפוכם. משפטים אלה מכילים תויות של קטגוריות (לדוגמה, "פירות") ותויות של חבר פרוטוטיפי ("תפוח") וחבר לא פרוטוטיפי ("לימון"). המימצא המרכזי של קלי וחביריו היה שהניבדקים שקראו משפטים שהוצגו בסדר "הלא תקין" (הלא הפרוטוטיפי ראשון ואחריו פרוטוטיפי) נטו במיבדק ההיזכרות להפוך את סדר הצגת הפריטים יותר מאשר ניבדקים שקראו את המשפטים בסדרם "התקין". כמו כן הסתבר בניסוי שמשפטים בהם הפרוטוטיפ הופיע לפני הלא- פרוטוטיפ נשפטו כיותר טבעיים בהשוואה לסדר ההפוך. ההסבר שהוצע לממצאים אלו ע"י קלי וחביריו היה שתהליכי שליפת האינפורמציה מהזכרון מגלים רגישות לנגישות המושגית הגבוהה יחסית של החברים הפרוטוטיפים לעומת הלא פרוטוטיפיים. כיון שהחברים הפרוטוטיפיים נגישים יותר לשליפה מהזכרון טבעי שהם ייטו להיות ממוקמים במבנה הליניארי של המשפט קודם לחברים הפחות נגישים (כלומר החברים הפחות פרוטוטיפיים).

אם נשוב כעת לזאוגמה הפואטית, ניתן לטעון, שההסבר של קלי וחבריו יכול להיות מיושם גם ביחס למימצא שציינו ביחס לסדר המועדף. יש לזכור שהזאוגמה הוגדרה כמכוננת קטגוריה אד הוקית ולא קטגוריה יציבה ומשום כך לא ניתן ליישם אוטומטית את המסקנות של קלי וחבריו ביחס לקטגוריות רגילות, גם על קטגוריות אד הוקיות. במטרה לבסס את הטענה שהסדר פרוטוטיפי-לא פרוטוטיפי טבעי ונגיש יותר מבחינה קוגניטיבית, יש להציג ראיות בלתי תלויות.

העדויות לטובת ההסבר הקוגניטיבי

מן ההסבר הקוגניטיבי נובעים מספר ניבויים המתייחסים להיבטים שונים של תהליכי ההבנה של זאוגמות. נדגיש במיוחד שלושה ניבויים:

א. שיפוטי טבעיות.

ב. זכרון.

ג. אינטרפרטציה.

א. שיפוטי טבעיות. הניבוי של ההסבר הקוגניטיבי הוא שהמבנה השכיח יותר בשירה, כלומר, 'הפרוט' ראשון' הוא מבנה שיישפט על ידי נבדקים כמבנה טבעי יותר. ואכן, במחקר קודם (שן, 1998) נמצא שנבדקים המקבלים את שני הסדרים, ומתבקשים לשפוט אילו מהם הוא 'טבעי' יותר, מעדיפים את 'הפרוט' ראשון' כמבנה טבעי יותר מאשר היפוכו.

ב. מחקר אחר (ראה שן (Shen 1998)) בדק את ההיזכרות במבנים זאוגמטיים. בניסוי זה קראו הניבדקים זוגות של שאלות ותשובות. כל תשובה הורכבה מפרדיקט (פועל או תואר) ושני שמות המתיחסים לשני חברים בקטגוריה (האד הוקית) של הפרדיקט. שם אחד היה גבוה והשני נמוך בפרוטוטיפיות בקטגוריה (האד הוקית) שיוצגה ע"י הפרדיקט. למשל:

שאלה: "מה ארז החייל?".

תשובה: "החייל ארז את חולצתו (יגונו) ואת יגונו (חולצתו).

"חולצה" היא חבר פרוטוטיפי יותר מ"יגון" בקטגוריה האד הוקית המוגדרת ע"י הפרדיקט, כלומר, 'דברים שמישהו אורז'. מכאן שמבנה שבו 'חולצה קודם ליגון' הוא המבנה 'התקין' יותר קוגניטיבית, בהשוואה להיפוכו. מחצית המשפטים שקרא כל נבדק הופיעו ב"סדר הקאנוני", כלומר השם הגבוה בפרוטוטיפיות הופיע ראשון ואחריו הנמוך בפרוטוטיפיות, ומחציתם הופיעו בסדר ההפוך.

השאלות שהוצמדו למשפטים נבנו כך שישמשו כרמזים להזכרות, מבלי להזכיר במפורש את שם הקטגוריה, כדי שלא להטות את הניבדקים. כך למשל במקרה של הזאוגמה "בצאתו לקרב ארז אתו החייל את חולצתו\יגונו ויגונו\חולצתו, השאלה המקבילה היתה: מה עשה החייל בצאתו לקרב?

כמה דקות לאחר שהניבדקים קראו את רשימת הזוגות שתוארה לעיל, הוצגו בפני הנבדקים השאלות מהשלב הראשון (למשל 'מה עשה החיל בצאתו לקרב?'), והתבקשו לשחזר מתוך הזכרון את התשובות שהם נתנו בשלב הראשון.

הניבוי היה שהנבדקים ייטו להפוך בזכרון את המשפטים שהסדר שלהם אינו הסדר הקאנוני (למשל 'החיל ארז את יגונו ואת חולצתו'), מאשר את הסדר הקאנוני. ואכן, בהתאם להשערה נמצא כי מדד ההיפוך למשפטים שהוצגו בסדר הלא-קאנוני היה גבוה במובהק מזה של המשפטים שהוצגו בסדר הקאנוני (t500.0>)31(p ,3.09=).

ההסבר שהוצע לממצאים אלו נשען על העקרון הקוגניטיבי שגם פותח על ידי קלי וחבריו (.Kelly et al 1985), לפיו האילוץ הקוגניטיבי על מבנה הזאוגמה הוא למקם בפוזיציה הראשונית (המסמנת את החבר המשמש כ"נקודת ייחוס קוגניטיבית") את החבר **הנגיש** יותר ואחריו את החבר הפחות נגיש ביחס לקטגוריה השולטת. בהנתן הנחה זו, ובהינתן שחברים פרוטוטיפיים הם בעלי נגישות לקסיקלית ומושגית

רבה יותר, הרי ברור שמבנה שבו החבר הפרוטוטיפי מופיע בפוזיציה ראשונית ואחריו החבר הלא פרוטוטיפי מציית לאילוץ זה, בעוד שהמבנה ההפוך מפר אותו. זהו ההסבר לכך שהניבדקים נטו "להתאים" בזכרונם את המשפטים שלא סודרו במקור בסדר הקאנוני, בכמות גדולה בהרבה ממספר המקרים בהם נעשו היפוכים מן הסדר הקאנוני אל הלא קאנוני.

אנו רואים איפוא, שאפילו השימוש הפואטי בזאוגמה מציית לאילוץ זה, דבר המסביר את המובנות הגדולה יותר של המבנה השכיח בשירה בהשוואה להיפוכו.

ג. אינטרפרטציה של מבנים זאוגמטיים.

ראינו אם כן, שהמבנה 'הקאנוני' נשפט כטבעי יותר, וככזה שבזכירה נוטה פחות (ממקבילו הלא-קאנוני), לעבור החלפת סדר. בהמשך למחקרים אלה נערך ניסוי אינטרפרטציה, במטרה לבדוק בצורה ישירה יותר את ההיפותיזה לפיה המבנה הקאנוני הוא גם קל יותר להבנה (שן-בהכנה).

הניבדקים, 26 דוברים ילידים של עברית, בגילאים 25-35 (סטודנטים למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב) השתתפו בניסוי. הם חולקו לשתי קבוצות כאשר הקבוצה הראשונה קראה 5 זאוגמות 'קאנוניות' ו-5 זאוגמות 'לא קאנוניות', ואילו הקבוצה השניה קראה את תמונת הראי של הקבוצה הראשונה. אם למשל בקבוצה הראשונה הופיעה הזאוגמה (בסדר הקאנוני) "בצאתו לקרב ארז החיל את חולצתו ואת יגונו", הרי שבקבוצה השניה הופיע המשפט בגירסה ההפוכה. כאמור, 5 מתוך הזאוגמות שקרא כל ניבדק היו 'קאנוניות' ו-5 'לא קאנוניות'. כמו כן כלל רשימה זו גם מספר מסיחים.

לאחר מכן התבקשו הניבדקים לכתוב פירוש, בהיקף של שורה אחת, לכל אחד ממשפטים אלה.

לאחר מכן נותחו משפטים אלה במגמה אם 'התקינות הקוגניטיבית' של המבנים הקאנוניים או היעדרה, השפיעו על פירושי הנבדקים.

לאחר שנאספו כל התשובות שהניבדקים נתנו, ניתחנו את התשובות על פי מספר קריטריונים שאמורים היו לספק אינדיקציה לקלות\קושי ההבנה של הזאוגמה. אם ההסבר הקוגניטיבי תופש, אזי ניתן לנבא שתהיינה אינדיקציות שונות לכך שלניבדקים יהיה קל יותר להעניק פירוש לזאוגמות 'קאנוניות' מאשר לזאוגמות 'לא קאנוניות'.

במיוחד חשוב להדגיש שנים מהקריטריונים האלה, דהיינו, **ההיפוך** ו'**החיבור בפעולה או בזמן**'.

קריטריון ההיפוך בודק בפשטות האם סדר הפריטים בתשובת הניבדק תואם את סדר הפריטים בזאוגמה אותה הוא קרא, או שהוא הופך את הסדר. כך למשל, אחד הניבדקים שנחשפו לזאוגמה (בסדר הלא-קאנוני): "החיל ארז את יגונו ואת חולצתו", הציע את הפירוש:

"בעודו אורז את חולצותיו הרהר ביגונו".

תשובה זו היא תשובה 'הפוכה', שכן סדר פריטי המטרה (חולצה ויגון) בתשובה אינו לזה שבזאוגמה המקורית אותה קרא הניבדק. דוגמה אחרת לתשובה 'הפוכה' היא תשובתו של ניבדק אחר:

"החיל התארגן לעזיבה וניסה להתגבר ל עצבותו".

הנחתנו היתה שתשובה הפוכה שבה לא נשמר סדר הפריטים מהווה אינדיקציה לכך שהמשפט אותו קרא הנבדק אינו טבעי והוא קשה יותר להבנה בהשוואה למשפט שהתשובה עליו שומרת על סדר הפריטים, ומשום כך הצורך להפוך את סדר הפריטים.
הקריטריון השני הוא 'החיבור בפעולה או בזמן'. נתבונן בתשובה הבאה לזאוגמה "בצאתו לקרב ארז החיל את יגונו ואת חולצתו":
"החיל חש עצב רב בזמן שהוא ארז את חולצתו ואת בגדיו".
נשים לב, שבתשובה זו הקשר שמוצא הנבדק בין אריזת היגון ואריזת החולצה הוא קשר של סימולטניות בזמן. בתגובה זו 'עוקף' הניבדק את הבעיה העיקרית שמציבה בפניו הזאוגמה אותה קרא, כלומר, באיזה מובן יגון וחולצה הם דברים שאורז החיל בצאתו לקרב, או במלים אחרות, מהו הדמיון שבין אריזת חולצה ויגון. במקום זאת, בוחר הנבדק לעבור לערוץ 'פשוט' יותר, כלומר, לחבר את אריזת החולצה והיגון בקשר של שייכות בזמן, ועל ידי כך להתעלם מן הבעיה. חיבור כזה בזמן של שני פריטי המטרה נלקח מבחינתנו כאינדיקציה לקושי הבנה.

בניתוח התשובות השווינו בין התגובות שניתנו על ידי הניבדקים לכל זאוגמה 'קאנונית' ומקבילתה ההפוכה, על פי שני קריטריונים אלה. התוצאות תאמו את הניבוי של ההסבר הקוגניטיבי. ביחס לקריטריון ההיפוך, הסתבר שכמות המקרים בהם הפכו הניבדקים את סדר הפריטים היה גדול הרבה יותר בתשובות לזאוגמות 'לא קאנוניות' מאשר ביחס לזאוגמות 'קאנוניות': פי 3.8.
על פי הקריטריון של 'חיבור בזמן או בפעולה' הסתבר שכמות התשובות בהן היה חיבור בזמן או בפעולה לזאוגמות לא קאנוניות היתה בהיקף של פי 2.6 מאשר ביחס לזאוגמות קאנוניות.
ניתוח סטטיסטי שנערך ביחס להבדלים אלה הצביע על כך שהבדלים אלה הם מובהקים סטטיסטית.
(נדגיש שהיו גם קריטריונים נוספים בהם השתמשנו, אולם למרות שברובם התוצאה התנהגה בכיוון הניבוי שלנו – ההבדלים לא היו מובהקים סטטיסטית. בכל מקרה ביחס לאף אחד מקריטריונים אלה לא היה מצב בו התקבל שקל יותר להעניק משמעות לזאוגמה הלא קאנונית בהשוואה למקבילתה הקאנונית. להרחבה ראה שן, בהכנה).

דיון כללי

מבחינת מטרותיו התיאורטיות כמו גם מבחינה מיתודולוגית, מצטרף המחקר הנוכחי לשורת מחקרים שעסקו בשנים האחרונות במבנה של פיגורות פואטיות, ובעקרונות הקוגניטיביים המנחים את הבנתן ומטילים אילוץ גם על המבנה הסמנטי שלהם. כך למשל פיתחו גיבס וקירני (Gibbs & Kearney 1994) הסבר קוגניטיבי לשימוש הסלקטיבי באוקסימורון הפואטי, כפי שהצעתי במאמר קודם (שן (Shen 1987)). במחקר זה הצעתי להבחין בין שני סוגים של מבנה בהם יכול האוקסימורון לעשות שימוש: "אוקסימורון ישיר", המורכב משני אנטונימים, כלומר ניגודים ישירים, (לדוגמה, "מת חי"), ו"אוקסימורון עקיף" המורכב מ"אנטונימים עקיפים" (לדוגמה, "צער מתוק": "צער" אינו אנטונים של "מתוק"). הממצא המרכזי במחקר זה היה שהמבנה של אוקסימורון העקיף הוא המבנה השכיח יותר בקורפוס פואטי נרחב שנותח. גיבס וקירני מציעים, על בסיס ממצאים אמפיריים שונים, שהאוקסימורון ה"עקיף" קל יותר להבנה מהאוקסימורון ה"ישיר". כך למשל משך זמן העיבוד של האוקסימורון העקיף קטן יותר באפן מובהק ממשך הזמן הנדרש להבנת האוקסימורונים הישירים. שן ובלבן (Shen & Balaban 2002) מצאו על בסיס ניתוח פרשנויות של ניבדקים שקל יותר להעניק פירוש לאוקסימורון עקיף מאשר לאוקסימורון ישיר. חשיבות ממצא זה היא בכך שהוא מציע, ברוח המאמר הנוכחי, ששירה עושה שימוש סלקטיבי בפיגורות של דיבור, ע"י העדפה ברורה של האפשרויות ה"בסיסיות יותר" (לפי מדדים פסיכולוגיים כמו למשל קלות הבנה, שיפוטי ניבדקים ביחס למידת "טבעיותם", קלות זכירתם וכו') על פני הפחות בסיסיות.

במחקר קודמים, הצבעתי על כך שגם ביחס לשתי פיגורות נוספות, הסינסתזיה (שן וכוהן Shen & Cohen 1998)) והדימוי (שן (Shen 1995)), מתגלה שדווקא המבנה השכיח יותר בשירה הוא המבנה הפשוט והבסיסי יותר על פי מדדים קוגניטיביים שונים.

פיתוחו של כיוון זה כמסגרת חדשה יחסית של הענף הקרוי בשם "הפואטיקה הקוגניטיבית", הוא בעל חשיבות גדולה הן לתאוריה של הטקסט הפואטי והן לתאוריה של המדעים הקוגניטיביים. ביחס לתיאוריה של הטקסט הפואטי, יכולות תיאוריות בתחום הפואטיקה הקוגניטיבית להציע הסבר לאותה חוקיות המאפיינת את המבנים הפואטיים הלוקליים (בדומה לאלה שנותחו במחקר הנוכחי), ואשר חורגת מגבולות של הקשר ספציפי כזה או אחר (הטקסט המסויים, המחבר, האסכולה הפואטית וכו'). מובן שתיאוריות מסורתיות יותר בתורת הספרות הנשענות על ההנחה שההקשר הוא שמכתיב חוקיות כזאת או אחרת יתקשו להציע הסבר לחוקיות כזאת החורגת מגבולות הקשריים רלוונטיים.

מעבר לכך, מתמודדת הפואטיקה הקוגניטיבית באופנים שיטתיים ומבוססים יותר על מחקרים אמפיריים (בהשוואה לענפים אחרים של תורת הספרות המסורתית) עם העובדה שלמרות היצירתיות והחידוש הניגלים בשפה הפואטית (שמביאות למורכבות וליצירת ערכים אסתטיים שונים, כפי שיטענו מבקרי ספרות), קיימת שיטתיות וסדירות המאפיינת היבטים שונים של הלשון הפואטית. ההסבר המוצע במסגרת

הפואטיקה הקוגניטיבית לעובדה זאת (כפי שהדבר הודגם בהרחבה במחקר הנוכחי) הוא שהדבר נובע מציות זה למגבלות קוגניטיביות, ציות התורם במידה רבה למובנותה של הלשון הפואטית. במילים אחרות, מגבלות קוגניטיביות אלו בהתירן מידה מסוימת של "חופש" לשפה פואטית, מבטיחות את יכולת הפירוש שלה ע"י חסימת חלק מהאפשרויות, המסובכות במיוחד להבנה.
השלכה חשובה נוספת שיש למחקר הנוכחי, נוגעת להבחנה בין הלשון הפואטית ללא פואטית. במסגרת הנוכחית מה שניבדק היה מהי תבנית ההעדפה של הלשון הפואטית באחת מבין כמה אופציות מבניות העומדות לרשותה. שאלה זו, כפי שגם הוסבר קודם לכן, ממוקדת בלשון הפואטית עצמה ובמאפיין אותה, ואינה מתייחסת לשאלה האם הלשון הלא פואטית מתנהגת על פי אותה תבנית. הצעד הטבעי הבא במחקר עתידי בתחום זה, יהיה לנסות לגלות האם המגבלות המוצעות חלות באותה מידה על שפה לא פואטית.
ניתן בכל אופן, כבר בשלב מוקדם כזה, להניח, על בסיס תבניות שנמצאו ביחס לשירה, שאותו דפוס תוצאות, ולא היפוכו, יתקבל גם בשפה הלא פואטית. האופציות העומדות לרשות הלשון הלא פואטית הם אלה שעמדו לרשות הלשון הפואטית. האפשרות לפיה תבחר הלשון הלא פואטית דפוס העדפה הפוך לזה הנבחר על ידי הלשון הפואטית היא אפשרות בלתי סבירה, כיוון שלפיה שפה לא פואטית בנויה ממבנים שיותר קשים להבנה משפה פואטית. למיטב ידיעתי, אין כל תאוריה, וודאי שלא מחקר אמפירי המציע זאת. אלו הטוענים להבחנה כזו טוענים לאפשרות ששפה לא פואטית היא פשוטה יותר וקלה יותר להבנה בהשוואה לשפה לפואטית (לדוגמה, הפורמליסטים הרוסים ומספר גישות אחרות בבקורת הספרות).
סביר יותר להניח ששני סוגי לשון אלה מתנהגים באפן דומה מבחינה זאת. למעשה אינדיקציות ראשוניות לכך התגלו, כפי שכבר הוסבר, ביחס לכיווניות במבנה הדימוי, ביחס לדימויים (ומטפורות) קונוונציונליים. אם תופש הדבר גם לגבי הפיגורות האחרות (כפי שמלמדת התבוננות ראשונית במספר דוגמאות בהקשר זה) הרי שהדבר מציע שהאילוצים הקוגניטיביים, דוגמת זה שנוסח בעבודה הנוכחית, הם חזקים מספיק כדי לחול הן על הלשון הלא פואטית והן על מקבילתה הפואטית.

תרומתו של המחקר הנוכחי למדעים הקוגניטיביים, היא בהצעה שאילוצים קוגניטיביים, שניבדקים בדרך כלל בשימושי לשון סטנדרטיים, הם מספיק כלליים כדי לחול גם על שימושים "לא סטנדרטיים" ויצירתיים, כמו אלה המתגלים בלשון הפואטית. לאחרונה, הוצע ע"י מחקרים שונים במדעים הקוגניטיביים (ראה למשל, גיבס (Gibbs 1994); לייקוף וטורנר (Lakoff & Turner 1989)) שפיגורות פואטיות (כמו מטפורה, אנלוגיה, סינסתזיה) ממלאת תפקיד מרכזי בשפה וחשיבה. מתוך גישה זו, אפני חשיבה פואטיים, ובמיוחד המטפורה (כמו גם שימושים לא ליטרליים אחרים בשפה), מתבנתים ומעצבים אספקטים חשובים רבים של שימושינו הרגיל, הלא פואטי בשפה וחשיבה .כותרת ספרו המרכזי של גיבס (The Poetics of Mind), מדגימה גישה זו היטב. כאשר מתבוננים בזה מנקודת מבט הפואטיקה, המאמר הנוכחי משלים הצעה זו, בהראותו שלא רק ששימושים פואטיים בפיגורות מגביל את המערכת הקוגניטיבית שלנו אלא שפיגורות פואטיות מוגבלות בעצמן ע"י מגבלות קוגניטיביות כלליות.

ביבליוגרפיה

Barsalou, L. W. (1983). Ad hoc categories. *Memory and Cognition*, 11, 211-227.

Chodnowski, L, & Shen, Y. (in preparation). Poetic zeugma in modern Russian Poetry.

Cuddon, J. A. (1977). A dictionary of literary terms. London. Andre Deutsch Limited.

Culler, J. (1975). Structuralist poetics. London: Routledge & Kegan Paul.

Fish S. (1980). Is there a text in the class? Cambridge, MA: Harvard University Press, Cambridge.

Gibbs, R. W. (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, lnguage, and understanding.* Cambridge University Press.

Gibbs, W. R. & Lydia R. Kearney. (1994). When parting is such sweet sorrow: the comprehension and appreciation of oxymora. *Journal of Psychologinguistic Research* , 23, No. 1, 75-89.

Golomb, H (1979). Enjamb ment in Poetry: Language and Verse in Interaction. The Porter Institute for Poetics and Semiotics. Tel Aviv University.

Hanauer, D. (1998). Reading poetry: An empirical investigation of formalist, and conventionalist claims. *Poetics Today*, 19, 565-580.

Kelly, M.H., Bock, J.K. & Keil, F. C. (1986). Prototypicality in a lingsuitstic context: Effects on sentence structure. Journal-of-Memory-and-Language, 25, 59-74.

Lakoff, G., & Turner, M. (1989). More than cool reason – A field guide to poetic metaphor. Chicago University Press.

Miall, D. S., & Kuiken, D. (1994a). Foregrounding, defamiliarization, and affect: Response to literary stories. *Poetics*, 22, 389-407.

Miall, D. S., & Kuiken, D. (1994b). Beyond text theory: Understanding literary response. *Discourse Processes*, 17, 337-352.

Mukarovsky, J. (1970). Standard language and poetic language. In: Donald Freeman (Ed.). *Linguistics and literary style.* Holt, Reinhart and Winston, Inc. New York.

Perry, M. (1979). "Literary dynamics: how the order of a text creates its meanings". *Poetics Today*, 1, 1, 35-64.

Rosch, E. (1978). Principles of categorization. in: E. Rosch, & B. Lloyd (Eds.). *Cognition and categorization* (pp. 28-49). Lawrence Erlbaum Associates. Hillsdale, NJ.

Schmidt, S. J. (1982). *Foundations of the Empirical Study of Literature*. Hamburg, Buske.

Shen, Y. (1987). "The structure and processing of the poetic oxymoron". *Poetics Today* 8(1), 105-122.

Shen, Y. (1992). "Metaphors and categories". *Poetics Today*, 13:4. (771 -794).

Shen, Y. (1995). "Constraints on directionality in poetic vs. non-poetic metaphors". *Poetics* . 23, 255-274.

Shen, Y. (1997a). Cognitive constraints on poetic figures. *Cognitive Linguistics*, 8(1). 33-71.

Shen, Y. (1997b). Metaphors and global conceptual structures. *Poetics.* 25(1). 1-17.

Shen, Y. (1998). Zeugma: Prototypes, categories and metaphors. *Metaphor and Symbol,* 13(1), 31-47.

Shen, Y. (2002). Cognitive constraints on verbal creativity. In: Semino E. & Culpeper, J (Eds.). *Cognitive stylistics: Language and cognition in text analysis.* (pp. 211-230). John Benjamins Publishing. Amsterdam and Philadelphia, PA.

Shen, Y. (In preperation). Art is like a kite: cognitive constraints and poetic figures.

Shen, Y., and Balaban, N. (2002). The sweetness of sorrow: cognition and the use of oxymoron in poetic discourse. Paper presented at the IGEL conference. August 21-24. Pecs. Hungary.

Shen, Yeshayahu & Cohen, M. (1998). "How come silence is sweet but sweetness is not silent: a cognitive account of directionality in poetic synaesthesia". In: *Language and Literature.* Vol. 7(2). (123-140). Sage Publications.

Stockwell, P. (2002). Cognitive poetics: An introduction. London: Routledge.

Shklovsky, V. (1965). Art as technique, In: L. T. Lemon and M. J. Reis (Eds.). *Russian formalist criticism.* (pp. 3-24). Lincoln NE: Nebraska University Press.

Steen, G. J. (1994). *Understanding metaphorin literature*. London: Longman.

Tzur, R. (1992). *Toward a Theory of Cognitive Poetics* . Amsterdam: Elsevier (**North Holland**) Science Publishers.

Van Peer, W. (1986). *Stylistics and Psychology: Investigations of Foregrounding*. London: Croom Helm.

Van Peer, W. (1992). Literary theory and reader response. In E. F. Nardocchio (Ed.) *Reader response: The empirical dimension* (pp. 137-152). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.

Zwaan, R.A. (1993). Aspects of literary comprehension: A cognitive approach. Amsterdam: John Benjamins.